

VALDAS PRUSKUS

Vilniaus Gedimino technikos universitetas

ANTANAS MACEINA: RASIZMAS IR TAUTINĖS MAŽUMOS VALSTYBĖJE

Antanas Maceina: Racism and National Minority in a State

SUMMARY

The article reveals the characteristics of the attitude of the younger generation of Lithuanian Catholic intellectuals A. Maceina (1908-1985) to the theory of races and national minority in a state. A. Maceina rejected the idea propagated by the Nazis about the inferiority of some races.

On the basis of their theory of races, the Nazis wanted to justify the creation of a state, justify its goals, functioning, and the unequal status of the population in a state. Rejecting racism as contrary to Christian teaching, the Lithuanian Catholic intellectuals firmly opposed the declaration of the omnipotence of the Fascist state and as a substitute for it they offered the idea of an "organic" national state, which would recognize that people from birth are social and join into various kinds of societies (world view, professional, national), while natural rights manage their inner life. The state can provide the people with the basics of positive rights, i.e. balance their activities, care for and shelter them, but it can not infiltrate them more deeply and destroy the tenets of natural rights, which are the basis for the creation of these societies.

SANTRAUKA

Straipsnyje atskleidžiama katalikų filosofo Antano Maceinos (1908–1985) požiūrio į rasizmą ir tautinės mažumas valstybėje ypatumai. Parodoma, kad nacių propaguota rasių nevisavertiškumo idėja lietuvių filosofui buvo nepriimtina. Maceina, atmesdamas rasizmą kaip prieštaraujantį krikščionių mokymui, griežtai smerkė fašistinės valstybės visagalybės skelbimą ir kaip prieštarą jai siūlė „organiškosios“ tautinės valstybės idėją, kuri pripažįsta, kad žmonės iš prigimties yra socialūs ir buriasi į įvairias bendruomenes (pasaulėžiūrinės, profesinės, tautinės), o jų vidinį gyvenimą tvarko prigimtinė teisė. Valstybė gali taikyti šioms bendruomenėms pozityvios teisės strategiją, t.y. derinti jų veiklą, jas saugoti ir globoti, tačiau negali į jas giliau įsiskverbti ir sunaikinti prigimtinės teisės nuostatų, kurios yra šių bendruomenių kūri-

RAKTAŽODŽIAI: rasizmo teorija, valstybė, Bažnyčia, prigimtinė teisė, tautinių mažumų teisės.

KEY WORDS: racism theory, state, Church, nature rights, rights of national minority.

mosi pagrindas. Pripažindamas tautinių privilegijų galimybę, Maceina suvokė jas ne kaip priemonę, įgalinančią užtikrinti savo „viršenybę“, bet kaip saugą nuo mažumų. Jo siūlyti tautinių mažumų klausimo sprendimo būdai buvo savotiška reakcija į tuometinę socialinę ir ekonominę padėtį Lietuvoje.

IVADAS

Antanas Maceina priklausė Lietuvos katalikų intelektualų kartai, kuri stengėsi priešintis autoritarinės valdžios spaudimui, aktyviai ginti krikščioniškumą įvairiomis priemonėmis ir būdais. Jis siekė apmąstyti Lietuvos socialinę padėtį tuo laikotarpiu Europoje vykstančių procesų kontekste, atkreipdamas dėmesį ir į tas Katalikų Bažnyčios socialinės ir pastoracinės veiklos puses, kurios katalikiškoje aplinkoje susilaukdavo įvairių vertinimų. Kupini jaunatviško entuziazmo ir noro atkurti blėstantį krikščioniškąjį dvasingumą ir socialinį teisingumą, apginti individą nuo kylančio autoritarizmo pasikėsinimų riboti jo teises ir laisves tekstai skelbti to laikotarpio spaudoje (žurnale *Židinys*, dienraščiuose *XX amžius*, *Rytas* ir kt.) pelnė jam pažangiau mąstančios visuomenės dalies pripažinimą, o konservatyviau nusiteikiosios – atmetimą.

A. Maceinos pateikta tuometinės Bažnyčios kritika už formalizmo apraiškas, kunigų sumaterialėjimą ir konfesinį uždarumą, naujovių baimę, dalyvavimas LKDP jaunųjų sparno vadovo P. Dielininkaičio organizuojamose socialinėse savaitėse darbininkams įvairiuose Lietuvos miestuose, kur jis buvo kviečiamas skaityti paskaitų, susilaukdavo priekaištų ir iš Bažnyčios vadovybės bei eilinių kunigų. Tad nenuostabu, kad VDU atsiradus laisvai vietai A. Maceina nebuvo pakviestas profesoriauti kaip įtartinas ir pernelyg kairių pažiūrų.

A. Maceina, kaip ir kiti to laikotarpio jaunosios kartos katalikų intelektualai, ištikimi socialinės katalikybės idėjoms, (P. Dielininkaitis, F. Kemėšis, J. Skrupskelis ir kt.) apie žurnalą *Naujoji Romuva* (1931–1940) susitelkę stengėsi suvokti ir įvertinti naujus socialinius eksperimentus, kuriuos vykdė nacionalsocialistai Vokietijoje ir fašistai Italijoje. O svarbiausia – jų įtaką individo ir tautos bei visuomenės gyvenimui.

Vertinant šiuos eksperimentus, ne visada laikytasi postuluojamų teiginių griežtų apibrėžimų ir jų išsamių paaiškinimų. Todėl nenuostabu, kad menkai išigilinę į esmę, dažniausia neskirdami fašizmo nuo nacionalsocializmo (dvi skirtingas radikalaus judėjimo atmainas vadindami tuo pačiu vardu), nesigilindami į katalikų autorių požiūrio į šias atmainas ypatumus, sovietmečio tyrinėtojai¹ kaltino juos fašizmo propaganda. Ypač kliuvo Maceinai – iškiliausiam jaunųjų kalikų atstovui, bene giliausiai apmąsčiusiam šį fenomeną, stengiantis pateikti objektyvią genezę, išvelgti stipriąsias ir silpnąsias puses, patrauklumą ir pavojingumą.

Būtent tai ir paskatino J. Maiminą filosofą vadinti „fašistu“². Klerikaliniu fašistu jį vadino ir V. Niunka³.

Deja, ši tradicija pasirodė gaji. Tai liudija ir jau nepriklausomybės laikotarpio kai kurių tyrinėtojų darbai. Pirmiausia L. Donskio knyga *Tarp Karlailio ir Klaipėdos* (1997), kurioje autorius intelektualus

katalikus kaltina neleistinomis simpatijomis fašizmui. Knygoje ypač stengiamasi sumenkinti Maceiną – vieną žymiausių tarpukario jaunosios kartos katalikų intelektualų, vadinant jį menku filosofu ir lietuvių fašizmo ideologu. Kaip teigia prof. K. Skrupskelis (JAV), A. Maceiną Donskis kritikuoja remdamasis archajiška filosofijos samprata, o perdėta retorika ir gausios tiek faktinės, tiek logikos klaidos rodo, jog geriausiu atveju smerkiamus raštus jis vartęs, ieškodamas tik inkriminuojančios medžiagos⁴.

Kitas A. Maceinos raštų tyrinėtojas P. Butkus nelinkęs sutikti su L. Donskio kategorišku tvirtinimu, kad Maceina simpatizavęs „klerofašizmui“⁵, ir laiko šį teiginį „per daug vienareikšmiu, apibendrinančiu ir todėl mažai įtikinančiu“. Tačiau kartu P. Butkus nurodo, kad A. Maceina „savo darbuose neišvengė ir totalitarizmo idėjų obertonų“⁶.

Taigi matome, kad A. Maceinos požiūrį į fašizmą ir nacionalsocializmą apskritai ir ypač jo šerdį – skelbtąją rasių teoriją ir praktiką – dera aptarti plačiau ir išsamiau. Juolab, kad rasizmo fenomenas pasirodė labai gyvybingas; jo apraiškas galime aptikti ir nūdienos intelektualų tekstuose ir visuomeninio gyvenimo srityse.

Reikia pasakyti, kad fašizmas kaip politinis judėjimas, siekęs pakeisti valstybės valdymo formą pagal korporatyvinį modelį, A. Maceinai kaip ir kitiems jaunosios kartos katalikų intelektualams, buvo daugiau ar mažiau suprantamas ir net atrodė patrauklus – kai kurias jo idėjas net perėmė ar savaip transforma-

vo. Tai matyti ir iš 1936 m. *Naujojoje Romuvoje* paskelbtos deklaracijos *Į organizacijos valstybės kūrybą*. Tačiau nacionalsocializmas ir jo siekiai kėlė nerimą. Mat A. Hitleris buvo ne tik griežtas katalikybės priešas, bet ir Lietuvai bei kitiems Vokietijos kaimynams turėjo teritorinių pretenzijų. Vos atėjęs į valdžią, jis prabilo apie Klaipėdos krašto klausimą, kurį reikia spręsti (ir 1939 m. „išsprendė“ aneksuodamas šią teritoriją).

Tačiau bene didžiausią nerimą visiems demokratų sluoksniams kėlė nacionalsocialistų propaguota idėja apie rasių nelygiavertiškumą. Šia idėja jie norėjo pateisinti valstybės kūrimą, jos tikslus bei funkcionavimą, pateisinti nelygiavertę gyventojų padėtį valstybėje.

Rasizmas aiškiai prieštaravo Katalikų Bažnyčios mokymui. Todėl negalėjo būti priimtas. Tačiau buvo reikalinga drąsa ir nemažos intelektualinės pastangos, siekiant atskleisti nacionalsocializmo esmę ir jo šerdį – mokymą apie rases ir jo įgyvendinimo pasekmes. Taip pat pateikti savą tautinės valstybės sampratą kaip atsaką į fašistinę. Ja remiantis kartu pagrįsti ir požiūrį į tautines mažumas ir jų vietą visuomenėje. Įgyvendinant šį sumanymą svarbus vaidmuo teko A. Maceinai.

Nors išsamios studijos apie rasizmą jis neparašė (ir vargu ar galėjo tai padaryti, kai šis fenomenas dar nebuvo iki galo atsiskleidęs, o fašistinės valstybės galia atrodė nepajudinama), tačiau gausiuose straipsniuose išdėstytos mintys leidžia susidaryti gana aiškų jo požiūrų vaizdą.

RASIZMO TEORIJOS VERTINIMAS

A. Maceinai, kaip ir kitiems jaunosios kartos lietuvių intelektualams katalikams, rasizmo teorija atrodė nors menkai argumentuota, tačiau gana pavojinga. Buvo aišku, kad norint kalbėti apie rasizmą pagrįstai, reikėjo geriau su ja susipažinti ir žinoti, kaip ji vertinama kitur.

Jau 1933 m., vos tik A. Hitleriui atėjus į valdžią, A. Maceina tai pavadino pavojingu precedentu, nes „nacionaliniam karščiui žadinti“ jis pasirinkęs rasinių nelygiavertiškumą skelbiančias idėjas⁷. Tad reikėjo įvertinti rasistinės teorijos pretenzijų nepagrįstumą, o svarbiausia, kaip minėta, atskirti savo siūlomą tautinės valstybės sampratą nuo nacių.

Šią temą nagrinėti ėmėsi ir arkivyskupas M. Reinys, 1939 m. paskelbęs studiją *Rasizmo problema*. Čia pateikta ir išsami rasizmo apžvalga. Su jo išdėstytais rasizmo vertinimais iš esmės sutiko ir jaunosios kartos intelektualai katalikai.

M. Reinys smerkė rasizmą tiek filosofiniu, tiek moraliniu požiūriu, remdamasis popiežiaus ir kitų Europos šalių vyskupų teiginiais. Jis nurodė dvi domėjimosi rasizmo problema priežastis. Pirma – bendras biologinių studijų pagyvėjimas (o rasių klausimas ir laikytas vienu biologijos dalykų), antra – kad kai kurie rašytojai ir politikai ėmė šį mokslą interpretuoti savaip ir paruošė dirvą rasistinėms išvadoms, „pagal kurias viskas iš žmogaus organinio, psichinio, kultūrinio gyvenimo pareina nuo rasės, tiksliau sakant, nuo kraujo.“⁸

M. Reinys pastebi, kad nuo pat antropologinių mokslų pradžios mėginta

sieti rasinius ir dvasinius skirtumus. XX a. pradžioje pasirodžiusioje antropologinėje literatūroje pilna mėginimų rases išdėstyti hierarchiniu būdu, pagal tariamai įgimtą gebėjimą kurti civilizaciją. Sukurtas net mokslas (*kranioskopija*), skirtas įvairių rasių atstovų smegenų masei sverti, ieškant koreliacijos tarp smegenų dydžio ir civilizacijos lygio. Tokiomis aplinkybėmis pradedama kalbėti, jog žemesnės rasės natūraliai „pasitraukia“ aukštesnėms artėjant. Pirmą žingsnį, pasak M. Reinio, žengė prancūzas Josephas Artuhras Gogineau. Jis 1882 m. parašė veikalą apie žmonių rasių nelygybę. Knygoje teigiama, kad kilniausia žmonių rasė yra „arijų“, o gryniesi modernieji jų atstovai esą vokiečiai. Jo nuomone, arijų civilizacija nyksta, nes arijų kraujas sumišo su žemesniųjų rasių krauju, „buvo praskiestas“. Taip antropologijoje iškilo politiškai pavojingas rasinio grynumo idealizavimas, kuris ir suteikia peno rasizmui kaip „veiksmų, pažiūrų bei politikos apsprendimui, remiantis rasinėmis charakteristikomis“.

Antrą žingsnį žengė suvokietėjęs anglas Houstonas Stewartas Chamberlainas, ypač pabrėžęs svetimą bei tvirkinaimą žydų įtaką „teutonams“. O kadangi teutonų rasei skirta valdyti pasaulį, jos kraujo užteršimas kenkia visai žmonei. Visos žmonijos išganyto istorijoje čia į vokiečių rasizmą įsiliejo dar utopiškesnis elementas. Prie jo prisijungė ir iš kitų šaltinių kylantis antisemitizmas.

Alfredas Rosenbergas savo garsiajame veikle *XX amžiaus mitas* (1930), tapusiame nacionalsocializmo ideologijos

vadovėliu, teigė, kad visa istorija turi būti perrašyta ir interpretuojama naujai, rasių ir joms būdingų idealų kovos požiūriu. Arba tiksliau: kaip arijų, kultūrą kuriančių, ir visų žemesniųjų žmonijos rūšių kova. Pasak Rosenbergo, ši rasė paplito iš tam tikro sklaidos taško šiaurėje, migravo į Egiptą, Indiją, Persiją, Graikiją ir Romą ir sukūrė ten senovės civilizacijas. Visos senosios kultūros sunyko, nes arijai „susikryžiavo“ su žemesnėmis rasėmis. Kitų rasių kraujo infiltracija ilgainiui labai susilpnino ir arijams priklausančią vokiečių tautą. Todėl būtina šį grynumą atgaivinti, kad būtų galima susigrąžinti pagrindinę vietą tarp kitų tautų. Juolab, kad būtent arijai, pasak A. Rosenbergo, sukūrė visą mokslą ir meną, visą filosofiją ir didžiąsias politines institucijas. Jų priešingybė – parazitinė žydu antirasė, sukūrusi šiuolaikinius rasių nuodus – marksizmą ir demokratiją, kapitalizmą ir finansus, bevaisį intelektualizmą. Taip pat ir krikščionybė, įkurta žydo su meilės ir gailingumo bei visuotinės brolybės idealais, susilpnusi vokiečių kultūros kryptį.

Taip Vokietijoje, rašo M. Reinys, į vieną pasaulėžiūrą suplaktos visos prielaidos, vedančios prie galutinio žydu, ir ne tik jų, klausimo sprendimo. Nacių rasizmas (tai jo specifinis bruožas) aistras masėse žadinantį antisemitizmą aiškiai subordinavo utopinei ideologijai¹⁰.

Minėtoje knygoje M. Reinys rasizmą kritikuoja įvairiais požiūriais (biologijos, filosofijos, religijos, teisės, pedagogikos) ir prieina išvadą, jog moksliniu požiūriu nacių teorija yra nesąmonė. Jis priitaria kai kurių mokslininkų nuomonei,

jog iš viso nėra ir niekada nebuvo „arijų“ rasės. Tiesa, yra arijų kalbų šeima, tačiau šias kalbas vartoja įvairių rasių žmonės. Taigi, šiaip ar taip, Europoje grynųjų rasių nėra, o kiekviena Europos tauta yra kelių rasių mišinys. O jeigu kur ir atsirastų grynųjų rasių, jos būtų žemesnės kultūros negu mišriosios rasės, nes, Reinio teigimu, antropologai randa tiesioginį ryšį tarp aukštos kultūros ir rasių maišymosi¹¹.

Reikia pasakyti, kad rasių teorija, mėginusi susieti psichiką su krauju, t.y. įrodyti žmogaus intelektinių, dvasinių savybių priklausomybę nuo fiziologijos – visų pirma nuo rasės, – moksliskai buvo nepagrįsta ir apskritai prieštaravo logikai, tačiau turėjo įtakos nacionalsocialistų Vokietijoje vykdytai politikai. Reakcija į tai buvo jaučiama ir Lietuvoje.

Kaip pastebi F. Kemėšis, rasistinės teorijos įtaka nacionalsocialistų politikai buvo įvairi. Ji turėjo įtakos Vokietijos gyventojų, tariamų arijų, didėjimui. Tuo tikslu buvo subsidijuojamos vedybos, materialiai remiamos gausios šeimos, nes teritorinės ekspansijos poreikis buvo grindžiamas tuo, kad Vokietijoje yra gyventojų perteklius. Netiesiogiai tokia politika ėmė skatinti nesantuokinių vaikų gimdymą¹².

Lietuvoje gyventojų priaugio skatinimas nebuvo aktualus. Buvo jaučiamas užimtumo stygius. Esant didelei bedarbystei, kasmet iš šalies geresnio gyvenimo ieškoti emigruodavo po 20–25 tūkst. žmonių¹³. Realių veiksmų tam sustabdyti tautininkai nesiėmė, tačiau su nerimu stebėjo A. Hitlerio pastangas visaip remti gyventojų augimą.

Rasės teorija buvo paremti ir 1933 m. Vokietijoje priimti eugenikos įstatymai, kuriais tariamai siekta užkirsti kelią paveldimų ligų plitimui, bet iš tikrųjų tai buvo fizinę ir psichinę negalią turinčių asmenų sterilizacijos arba naikavimo politika.

Lietuvoje eugenikos (teorija, teigianti, kad genetikos principais galima gerinti žmogaus paveldimas savybes) klausimai taip pat žadino susidomėjimą. Tautininkų ideologas V. Gustainis ragino, kad eugenikos problemomis labiau susidomėtų ne tik gydytojai, biologai, filosofai, teisininkai, bet ir politikai bei sociologai, nes „sprendžiant opų socialinių klausimą, reikia į jį pirmiausia žiūrėti eugenikos akimis“¹⁴; tačiau platesnių diskusijų visuomenėje tai nesukėlė.

Rasine teorija buvo grindžiami ir prieš žydus nukreipti 1935 ir 1938 metų Vokietijos valstybės įstatymai, kuriais buvo siekiama padidinti arba išsaugoti vokiečių rasės grynumą. Jais vokiečių santuokos su asmenimis, turinčiais ketvirtadalį (arba daugiau) žydiško kraujo, buvo paskelbtos neteisėtomis, žydų nuosavybė ir turtas eksproprijuojama. Žydai buvo šalinami iš tarnybų, iš jų atimamos piliečių teisės, nors daugelis jų prieš tai ilgus dešimtmečius triūsė Vokietijos valstybės labui.

Lietuvoje žydai naudojami plačia kultūrine autonomija, jiems buvo pripažintos visos pilietinės teisės. Nors radikaliuos tautininkų grupuotės (pvz., *Geležinis vilkas*) atvirai reiškė nepasitenkinimą žydų įsigalėjimu krašto ekonominiame gyvenime, tačiau kryptingų akcijų prieš juos nevykdė.

Rasės grynumo teorija padėjo A. Hitleriui pagrįsti gyventojų suskirstymą į rūšis valstybėje. „Tautinė valstybė, – rašė Hitleris, – savo gyventojus privalo suskirstyti į tris rūšis: valstybės piliečiai, valstybei priklausą ir užsieniečiai. Gimimu gali būti gaunama tik priklausomybė valstybei, bet ne pilietybė. Priklausą valstybei turi žinoti savo rasę ir tautybę. Pilietybę gali gauti tik tie, kurie yra tos pat tautos, kokia yra tautinė valstybė. Užsieniečiai nuo priklausančių valstybei skiriasi tik tuo, kad valstybei priklausomybės teises turi kitur.“¹⁵ Taigi kiekvienas svetimšalis yra tik valdinys. Jis galėsias tapti piliečiu tik tuomet, kai atitinkamai įgis tautiško mokslo žinių, bus sveikas, atliks karo tarnybą ir įsisaumonins nacionalsocialistinę ideologiją. Todėl tikraisiais tautinės valstybės piliečiais galėjo tapti tik nacionalsocialistų partijos nariai ir jų šalininkai.

Katalikų intelektualams tokia padėtis atrodė nepriimtina. Antai M. Reinys rašė: „Bendruomenių yra daug: šeima, organizacijos, tauta, valstybė. Visos šitos bendruomenės yra ne mažiau realios negu valstybė.“¹⁶ Taigi valstybę daro organišką tik natūralus žmogaus socialumo pabrėžimas, o ne jo išskyrimas. Socialumas yra prigimtinė žmogaus teisė. O prigimtinė teisė (t.y. teisė, kurios nekuria valstybė) kaip tik ir apsaugo žmogų ir jo kuriamas natūralias bendruomenes nuo totalistinės tiek fašistinės, tiek demokratinės valstybės pretenzijų. Vokiečių nacizmas yra „valstybinis totalizmas“, kur žmonės egzistuoja tik valstybei ir „iš valstybės malonės“. Todėl, M. Reinio nuomone, tokia valstybės samprata visiškai

kai nesuderinama su katalikybe. Jis su širdgėla nurodo, kad „skirstymas valstybės gyventojų į sūnus ir posūnius yra didelė neteisybė“¹⁷, akivaizdus prigimtinės teisės paneigimas.

Šias nuostatas palaikė ir A. Maceina. Jis tvirtino, kad visur rasime beveik tuos pačius tautas formuojančius veiksnius: rasę, gyvenamąją aplinką, istorinį likimą, bendruomeninį jausmą. Tiesa, rasinis momentas svarbus. „Galima drąsiai tvirtinti, – rašė A. Maceina, – kad kiekviena tauta materialine atrama turi rasinį vieningumą.“ Tačiau rasinio vientisumo negalima painioti su rasiniu grynumu. Tarp civilizuotų tautų rasine prasme nėra gryną tautų, nes istorijoje rasės maišėsi. Tautos atsiranda tada, kai rasės susilieja ir sudaro „vienovę“, tam tikrą „išvestinę rasę“. Todėl amerikiečius turime laikyti „tampančia tauta“, nes tenai įvairios rasės dar nėra susiliejusios. Taigi „tauta visų pirma privalo būti gamtinis vienetas, ant kurio vėliau susiformuoja tauta kaip kultūrinis vienetas“, tačiau „dėl rasinio skirtumo nė viena tauta neįgauna didesnio vertingumo ir teisės vyrauti kitų tautų sąskaiton“¹⁸.

A. Maceina apgailestauja, kad tautų lygybės idėja vokiečių tautoje neturi nei pasisėkimo, nei pripažinimo. Čia jis apeliuoja į krikščionybę, kuri žmogaus sielą, jo dvasinį pradą kildina ne iš gamtos. Todėl jis nemato galimybės vokiečių rasizmo derinti su krikščionybė. A. Maceina rašė: „Dėl to krikščioniškasis istorijos filosofijos supratimas neneigia rasinių skirtumų, kaip iš viso neneigia kūno įtakos sielai. Bet, iš kitos pusės, jis dėl to neskirto tautų į viešpataujančias ir vergaujančias, kaip tai daro rasizmo atstovai.“

Negalime paneigti rasinių skirtumų, tačiau jie „etniam žmogaus vertingumui neturi menkiausios įtakos“¹⁹.

Čia A. Maceina pabrėžia tautų lygybę. Kartu jis pripažįsta, kad kiekviena tauta turi savitą kultūrinę misiją, tačiau ją dera skirti nuo mesianizmo. A. Maceinos teigimu, kiekviena tauta turi savo pašaukimą, tačiau dėl to vienos tautos negalima iškelti virš kitų. Tai būtų mesianizmas, t.y. tikėjimas „gelbimąja savo tautos galia“.

Kartu A. Maceina pritarė minčiai, kad valstybė galinti (ir netgi privalanti) rūpintis ir savo tautos „zoologiniu pagrindu“, siekti išsaugoti tautos vieningumą, bandydama atitautinti dėl įvairių priežasčių nutautėjusius savo narius. Tačiau atitautinti esą galima tik ten, kur yra išlikę senosios kultūros likučių ir kur skirtingos rasės grupės dar nėra visiškai susiliejusios, nors tokių rasių maišymasis jau vyksta, ypač dėl „mišrių vedybų“. Kur tokių mišinių nėra, atitautinimo pastangos neturi prasmės. Jis atkreipė dėmesį į regionus, kur jokia tautinė sąmonė dar negyvuoja. Tik tokie regionai tinka atitautinimo darbui. A. Maceinos nuomone, tam vartotinos tik pedagoginės priemonės, palenkimo savo pusėn politika, nes prievarta ir draudimai teigiamų rezultatų neduoda. Vietinė kultūra turi būti gerbtina, nes atitautinant svarbu keistis kultūrinėmis vertybėmis.

Sunku pasakyti, ką A. Maceina turėjo galvoje kalbėdamas apie „tautinius mišinius“, kuriuos reikia atitautinti, ir „pedagogines priemones“, nes tautinių mišinių esama labai įvairių, kaip ir pedagoginių priemonių. Tačiau, kaip rašo I. Skrupskelis, A. Maceiną galima su-

prasti kaip paprastai Lietuvos politikus skatinantį steigti mokyklas ir kitas socialines įstaigas, prioritetą teikti mišriems rajonams (ypač pietryčių Lietuvoje)²⁰. Tokią liberalesnę interpretaciją siūlo jo mintis, jog atitautinant reikia vartoti ne prievartą, bet palenkimo politiką. Atitautinamieji turi atlietuvėti savo natūralioje kultūrinėje erdvėje.

Čia prisimintini bendresni A. Maceinos tautos filosofijos teiginiai, kad žmonės nėra apskritai žmogiški, bet su kultūra santykiaujantys per tautą, o tautos „skiriasi fiziniu savo tipu ir dvasiniu savo charakteriu“. Kosmopolitizmas norįs žmoniją paversti „vienlype mase“, bet istorija eina kita linkme – prie tautų „iš-tobulinimo“ ir „kartu suderinimo vienos su kita į vieną puikų visuotinės žmonijos vainiką“²¹.

Nors A. Maceina šios minties neatsisakė, tačiau negalima nepastebėti ir didėjančio jo nusivylimo galimybėmis įgyvendinti tautų lygybę ir išsaugoti tautinį vientisumą, paliekant tai savieigai. Galima tik spėlioti, ką A. Maceina jautė baigiantis ketvirtajam dešimtmečiui, kai Lietuvos padėtis vis sunkėjo, o tiek vokiečiai, tiek lenkai stiprino savo politinę veiklą. Be abejo, buvo juntamas didėjantis savigynos poreikis (mažos tautos noras išsilaikyti didesnių tautų apsuptyje), todėl tautinių mažumų atžvilgiu, atrodo, jaunieji katalikai intelektualai darėsi ne tokie tolerantiški. Tačiau A. Maceinos pagrindinė nuostata nepasikeitė. 1939 m. vasarą, ieškodamas prieš tautininkus nukreiptos sąjungos su liaudininkais, Maceina kartojo, kad valstybė yra palenkta žmogaus asmenybei: „Tas įsitikinimas yra pagrindinis, kuris

katalikus suveda su liaudininkais ir kuris juos skiria nuo vad. fašistiškai nusi-teikusių srovių, valstybę pastatančių aukščiau už žmogaus asmenybę.“²²

Kartu A. Maceina manė, kad būtent valstybė turi parodyti daugiau valios ir pastangų rūpindamasi savo tautos išsaugojimu ir sąlygų jos egzistencijai sudarymu. 1939 m. *Naujojoje Romuvoje* paskelbtame, vėliau daugybės komentarų sulaukusiam straipsnyje *Tauta ir valstybė* jis pripažino, kad „dėl to tam tikri nuostatai, draudžią skirtingos rasės vedybas, reikalaują fizinės kultūros, švietimo priežiūros ir kontrolės yra reikalingi ir prasmingi“²³. Detaliau jų A. Maceina nenagrinėja ir konkrečių siūlymų nepateikia. Tačiau būtent šis teiginys, išsakytas bendriausia forma, nesigilinant į kontekstą ir jo aplinkybes, įgalino dabarties autorius (L. Donskį, P. Butkų) apkaltinti A. Maceiną nacių ideologijos platinimu.

Reikia pasakyti, kad minėti A. Maceinos svarstymai turėjo savo specifinį kontekstą: jis turėjo omenyje mažųjų tautų (taigi ir lietuvių) pastangas išsilaikyti, išlikti vientisu tautiniu dariniu. O mišrios vedybos kaip tik ir skatina nutautėjimą ir asimiliaciją. Mišrių vedybų pavojus akivaizdus ir tautinei mažumai, kuri ilgainiui gali ir visai išstirpti. Tiesa, toks valstybės įsikišimas į procesus, kurie yra sunkiai tvarkomi, reiškia ir tam tikrą jos totalumą, kurį Maceina, atrodo, linkęs pripažinti.

Tačiau koks tas įsikišimas turėtų būti? Kur jo ribos? Kaip reiškiasi ir kuo skiriasi fašistinės ir A. Maceinos propagotos tautinės valstybės totalumas? Pagaliau – kokia tautinių mažumų vieta tautinėje valstybėje?

TAUTINĖS VALSTYBĖS TOTALUMAS IR TAUTINĖS MAŽUMOS

A. Maceina bando atskirti totalumo raišką fašistinėje valstybėje nuo totalumo raiškos tautinėje valstybėje. Minėtame straipsnyje *Tauta ir valstybė* A. Maceina rašė: „Šiandien daugelyje valstybių totalizmas reiškia ne tautos išplėtimą viešajame gyvenime, ne tautos perkėlimą iš subjektyviojo į objektyvųjį gyvenimą, bet šiandien reiškia tam tikros ideologijos, tam tikros partijos, net atskirų asmenų nusistatymo brukimą į viešąjį gyvenimą.“²⁴ Būtent tuo pasižymi fašizmas, kuris valstybę laiko ne tik organizacija, turinčia materialinių tikslų. Valstybė jam yra politinė, juridinė ir ekonominė institucija, kuri savo kilme ir savo raida yra ne kas kita, kaip dvasiais pasireiškimas. Ji rūpinasi vidiniu ir išoriniu tautos saugumu. Bet ji kartu yra tautos dvasia, kuri reiškiasi kalba, papročiais, tikėjimu. Ji yra praeitis ir kartu ateitis. Taip valstybė peržengia asmeninio gyvenimo ribas ir atskleidžia tikrąją tautos sąmonę. Neatsitiktinai A. Hitleris teigia, jog „mirti verta vien dėl valstybės idėjos.“²⁵

Formos, kuriomis valstybė reiškiasi, kinta, bet valstybės idėja lieka nepakitusi. Jos misija ir funkcijos taip pat išlieka tos pačios. Valstybė ugdo piliečių visuomenines ir valstybines dorybes. Ji išlygina gyventojų interesus, pateikia jiems mokslų, meno, teisės laimėjimus. Atgijusi dvasia skatina ir valstybinį išsiplėtimą. Todėl akivaizdus fašizmo polinkis į imperializmą. Suprantama, kad valstybei, siekiančiai plėstis, būtina valdžia. Fašistinėje valstybėje visa suvereni valdžia priklauso pačiai valstybei. To-

kiu atveju valstybė yra žymiai didesnė galybė negu bet kuri valdžia. Todėl visa jai turi būti pavaldū. Tad koks vaidmuo čia tenka individui?

Fašizmui, pasak I. Tamošaičio, valstybė yra „kažkoks absoliutus dalykas“²⁶, o atskiros žmonių grupės ar individai yra reliatyvūs ir priimtini tik tiek, kiek jie yra valstybėje. Tačiau, kaip teigia Tamošaitis, klaidinga yra manyti, kad individas išnyksta fašistinėje valstybėje kaip vandens lašas. Atskiras individas neišnyksta: „Čia jis labiau sustiprinamas, kaip kad, pavyzdžiui, pulke kitų kareivių yra sustiprinamas atskiras kareivis. Fašistinė valstybė tik susiaurina nereikalingas ir kenksmingas laisves, bet tikrąją laisvę [galimybę realizuoti valstybės išsiplėtimą] padidina. Ir laisvės klausimą sprendžia ne atskiras individas, bet valstybė.“²⁷ Taigi tik valstybė yra tikra individo realybė. Visa, kas yra už valstybės ribų, tas neturi jokios vertybės. B. Mussolinio žodžiais tariant, „valstybėje – viskas, be valstybės nieko nėra, prieš valstybę nieko negali būti.“²⁸ Individas yra valstybės tikslas, bet valstybė nėra individo tikslas. Ji yra individui tik priemonė „būti“.

Tačiau valstybė naudoja individus savo tikslams, nes individas gyvena tautoje, kur jis yra laikinas ir be galo mažas elementas ir kurios tiksluose jis turįs į save žiūrėti tik kaip į „organą“ ir priemonę. Žmogaus asmuo yra ne tik niekam vertas, jis yra tiesiog kolektyvo priešas, jei tasai kolektyvas jam palieka laisvę galvoti. Individas turįs tik vieną teisę – vykdyti sprendimus, kurie yra

paremti valstybės reikalavimais. Tačiau valstybės vardu kalba ne ji pati, o už ją kalba laikinasis vadas.

Maceina nurodo, kad fašistinėje valstybėje „vado asmuo faktiškai veikia ir įsakinėja savo vardu. Čia asmuo nusilenkia ne kuriam nors aukštesniajam pradui, bet kitam asmeniui, kuris šito nusilenkimo dažnai reikalauja tik savo vardu. Todėl ir visuomeniniame gyvenime šitoks autoritetas dažniausiai yra tik priverčiamoji galia paremta fizine arba moraline prievarta.“²⁹ Taigi valstybės ir jos vardu kalbančio vado autoritetas fašistinėje valstybėje nesiremia žmogaus asmens vertingumu, o aklu totalinio klusnumo reikalavimu. Tai nesąs tikras autoritetas, nes jis yra dirbtinai sudievinamas: čia dingsta asmenybės, jų valia, lieka tik vado valiai palenkta masė, kurios akyse tokios valstybės vadas užimaš kone Dievo vietą.

Krikščioniškojo mokymo požiūriu, pripažįstant individo laisvę ir jo asmens vertingumą bei nedisponuojamumą tokią nuostatą nepriimtina. A. Maceina tai vadina nukrypimu, neišvengiamai vedančiu į diktatūrą. Taigi fašistinė diktatūra – vienintelis galimas tokios valstybės valdymo būdas. A. Maceinai nepriimtinas tokios valstybės totalumas, kuris remiasi vien asmens, grupės ar partijos vienvaldiškumu. Jam A. Maceina priešpriešina organišką valstybės sampratą.

Maceina samprotavo taip: jeigu individas yra palenkta žmonių giminei, o šios giminės aukščiausias gyvenimo laipsnis yra valstybė, tai ir žmogus kaip individas yra palenkta valstybei. Valstybė yra palaikantis, tvarkantis ir nor-

muojantis pradas. Individas pasidaro priklausomas nuo aukštesnio už jį valstybės gyvenimo tik tiek, kiek jis įsilieja į visuomenę. Visuomenės kategorijoje, pasak A. Maceinos, „valstybė yra aukštesnis pradas už individą“, bet „organinė valstybė sau palenkia ne patį individo principą, ne patį gamtinį žmogaus pradą savyje, bet jo veiksmus, jo konkretų ir aktyvų gyvenimą, nes tik šiuo gyvenimu individas įsijungia į visuomeninę kategoriją“³⁰. Jis rašo, kad ir fašistai savo totalitarinę valstybę vadina „organine demokratija, bet jų valstybė labai skiriasi nuo „romuviečių“: „fašistai siekia visą gyvenimą palenkėti vieningai valstybei, o „romuviečiai“ siekia sufederalizuotos diferenciacijos.“³¹ Žmonės iš prigimties yra socialūs ir jungiasi į įvairaus tipo bendruomenes: pasaulėžiūrinės, profesinės, tautinės ir kitokios. Tokių bendruomenių vidinį gyvenimą tvarko prigimtinė teisė. Todėl valstybė gali joms duoti „pozityvios teisės“ pagrindus ir turi derinti jų veiklą, jas saugoti ir globoti, tačiau negali į jas giliau įsiskverbti ir sunaikinti prigimtines teisės nuostatas, pagal kurias šios bendruomenės yra susikūrusios.

Taigi jaunosios kartos intelektualų katalikų puoselėta organišką valstybės idėja yra tokia, kurioje šalia pozityvios teisės galioja kitokia teisė ir į jos sritį valstybė negali kištis. Šia prasme organišką valstybę aprėpia daug mažiau negu fašistinė valstybė, nepripažįstanti jokios nepriklausančios ir jos sferą ribojančios teisės. Taigi katalikiškame kontekste organiškumas yra valstybę ribojanti, fašizmo kontekste – valstybės totalumą kurianti sąvoka.³²

Organiškojoje valstybėje nei valstybė, nei pilietis nėra aukojami vienas kitam. Asmenybė organiškosios valstybės filosofijai yra aukščiau už individą ir valstybę. Taigi manyta, kad šis personalistinis principas ir jo praktinis taikymas galės apsaugoti valstybę nuo autoritarizmo vienašališkumo ir išspręsti konfliktą tarp valstybės ir individo paisant abipusių interesų.

Nors organiškosios valstybės galia individo atžvilgiu sumažėja, bet totalumo siekis išlieka. Tačiau šis siekis ir jo pobūdis yra daug mažesnis negu fašistinėje valstybėje. Iš esmės jis *orientuotas ne į valstybės ribų plėtimą ir individo visišką pajungimą valstybei, o tik į jo tautinio prado išsaugojimą*. Pasak A. Maceinos, „totalumas tautinėje valstybėje yra ne kas kita, kaip viešojo gyvenimo persunkimas tautiniu pradū.“ O pati „tautinė valstybė iš tikrųjų reiškia ne ką kita, o tik tautos valią gyventi ir kurti.“³³

Lietuva suprantama kaip tautinė valstybė, kuri atspindi lietuvių kultūrą ir kuri globoja ir gina lietuvių tautos interesus. A. Maceina teigia, kad teisiniu požiūriu visi šalies piliečiai, nepaisant jų tautinio tapatumo, turi tas pačias teises. Tačiau valstybė negali vienodai traktuoti ir tautiečių, ir svetimų tautybių piliečių, arba vadinamųjų tautinių mažumų. Apie tai jis rašė: „Tautiečiai yra tikri naujosios valstybės nariai, o visi kiti yra tiktai valstybės gyventojai. Jie gali naudotis visomis tautiečių teisėmis, bet negali turėti tų pačių privilegijų kaip tautiečiai.“³⁴ Kokios turėtų būti tos tautiečių privilegijos, jis detaliau nepaaiškina.

A. Maceina akcentuoja tautinės valstybės vaidmenį formuojant tautinę kul-

tūrą. Kadangi tauta kultūrinėje kūryboje reiškiasi ryškiausiai, tai čia „privatinė iniciatyva turi užleisti vietą viešajai iniciatyvai“, t.y. sulaukti visapusiško valstybės palaikymo. Čia A. Maceina turi omenyje ypatingą savo tautinės kultūros rėmimą. O per ją ir tautos ugdyimą plačiausia prasme. Tauta, jo nuomone, turi nuolat tobulėti. Tačiau šis tobulėjimas nesiremia „krauju“, nes jo tikslas nėra gryninti savo rasę, kaip teigė Hitleris, o tik sudaryti vis geresnes sąlygas tautos saviraiškai ir savisklaidai.

Tiesa, A. Maceina pripažino, kad tautinės mažumos yra „tautos kūno skaldytojos“, todėl mažoms valstybėms labai sunku prieš jas atsilaikyti. Nėgana to, A. Maceinai atrodė, kad mažumos tautinėje valstybėje „niekados nesutaps su tautos kūnu ir neišsijungs į jos organizmą“³⁵. Tad kokią poziciją tautinė valstybė turėtų užimti tautinių mažumų klausimu?

Maceinos nuomone, tautinių mažumų klausimą galima spręsti trimis būdais.

Pirma, svetimtaučius galima mėginti „įjungti į tautos kultūrą ligi nutautinimo“. Kitaip tariant, juos asimiliuoti. Aki vaizdu, kad vien ši nuostata skiria Maceiną nuo nacių, bandžiusių ne asimiliuoti, bet išvalyti (fiziškai sunaikinant). Reikia pasakyti, kad ši nuostata artima dabartinei JAV ir Europos Sąjungos šalių praktikai, kai valdžia remia pastangas atvykusius į šalį gyventi ir dirbti kuo greičiau išmokyti kalbos ir juos integruoti į krašto gyvenimą. Beje, tokios nuostatos laikosi ir dabartinė Lietuvos valdžia. Suprantama, kad tokia integracija reikalauja pastangų, kantrybės ir geranoriško kultūrų skirtingumo supratimo.

Antra, svetimtaučius galima iškelti į savo valstybę. Tam būtina prievarta ir radikali priemonė. Tačiau A. Maceina niekur nekalba, jog tam norėtų vartoti prievartą (netgi priešingai, kritikuoja bet kokias radikalias priemones), o be prievartos tai negali būti daugiau negu parama norintiems emigruoti. Beje, tokią tautinių mažumų klausimo sprendimą siūlė tuometiniai sionistai, puoselėję viltį anksčiau ar vėliau įkurti žydų valstybę, į kurią galėtų grįžti žydai iš viso pasaulio. (Ir dabar kiekvienas žydas, gyvenantis svetur, laikomas potencialiu Izraelio valstybės piliečiu, kuriam suteikiama pirmumo teisė.)

Trečia, tai galimybė jiems leisti pasilikti „kaip svečiams bei besinaudojantiems prieglaudos teisėmis“³⁶. Deja, šios trečios galimybės A. Maceina plačiau neaptaria. Nežinant, ką jis turėjo omenyje, galima tik spėti, kad prieglobsčio bei svečių teisės galėtų apimti ir kultūrinę autonomiją – teisę puoselėti savo tradicijas, papročius, kultūrą tuo praturtinant šalį, kurioje tenka gyventi.

Tačiau konkretesnių užuominų ir kultūrinės autonomijos išsklaidų nėra. Ir vargu ar galėjo būti. A. Maceina gana jautriai reagavo į tautos išlikimą, todėl ir

sutelkė dėmesį pirmiausia į tuos pavojus, kurie grėsė iš tautinių mažumų pusės – mišrios vedybos, skatinančios nutautėjimą, ir gausėjanti kitataučių populiacija, vis labiau išsitvirtinanti įvairiose ekonominio ir socialinio gyvenimo srityse ir sudaranti pavojų senbuviams gyventojams tapti mažuma savo šalyje. Kartu manė, kad į besiklostančią situaciją galėtų aktyviau reaguoti ir valstybė, panaudodama visas savo žinioje turimas priemones, padedančias tautai išlikti.

A. Maceinos mintys skamba gana aktualiai ir šiandien. Ar nepanaši situacija ir nuotaikos esti ES šalyse, kur sparčiai gausėjančios dėl didelio gimstamumo (turkų – Vokietijoje, arabų – Prancūzijoje) tautinės mažumos vis labiau išsitvirtina ir tikėtina, kad ilgainiui čia gali tapti dauguma. Savo ruožtu tai kelia nerimą vietiniams gyventojams, kurie jaučiasi nesaugiai ir vis ryžtingiau reikalauja iš savo vyriausybių imtis priemonių, ribojančių atvykėlių galimybes, nors dabarties sąlygomis tokių veiksmų realizavimas dėl ES puoselėjamų vertybių tampa sunkiai išsprendžiamu uždaviniu. Tai nėra lengva ir paprasta, tačiau sprendimo būdų ieškoti reikia.

IŠVADOS

1. A. Maceinai nei fašizmo skelbiama rasizmo teorija, nei fašistinės valstybės totalizmas iš esmės buvo nepriimtini. Fašizmas, iškeldamas valstybę, suteikė jai galią (per tautos vadą) skirstyti žmones, juos rūšiuoti. Taip atmetamas aukščiausias Kūrėjo autoritetas ir jo įstatymai. Dievo suteikti žmogui prigimtiniai

įstatymai ir individo teisės bei laisvės tampa fašistinės valstybės prerogatyva. Krikščionių mokymo požiūriu, pripažįstant individo laisvę ir asmens vertingumą bei nedisponuojamumą, tokia nuostata katalikams nepriimtina ir laikytina nukrypimu, kuris neišvengiamai veda į diktatūrą.

2. A. Maceina, kaip ir kiti to meto jaunosios kartos katalikų intelektualai, kaip prieštarą fašistinės valstybės visagalybei kėlė „organiškosios“ tautinės valstybės idėją. Tačiau ir tautinei valstybei nesvetimas totalitarizmas. Tik jis silpnesnis, nes yra ne kas kita kaip viešojo gyvenimo persmelkimas tautiniu pradū, savo tautos interesų gynimu ir globa pripažįstant visiems piliečiams, nepaisant jų tautinio tapatumo, lygias teises valstybėje. Nors A. Maceina buvo linkęs pripažinti privilegijų tautiečiams galimybę kaip saugą nuo mažumų, tačiau jis nepatarė tautinių mažumų klausimo spręsti tokiais radikaliais būdais, kaip darė A. Hitleris.

3. Galima manyti, jog A. Maceinos siūlyti tautinių mažumų klausimo sprendimo būdai buvo savotiška reakcija į tuometinę situaciją, kai visas viešas gyvenimas, ypač ekonominė materialinė sritis, buvo kitataučių rankose, o lietuviai, pasak A. Maceinos, realiai turėjo „mažiau teisių nei krašte gyvenantis kitatautis, tvarkąs jo reikalus“³⁷. Tai buvo raginimas lietuviams nenusileisti svetimtaučiams savo šalyje, jaustis tikraisiais piliečiais, galinčiais apginti savo tautos ir valstybės interesus. Tiesa, tai buvo grei-

čiau dvasinis ir moralinis raginimas, neturėjęs aiškesnės veiksmų programos. Todėl vadinti A. Maceiną „lietuvių fašizmo ideologu“ yra aiškus perdėjimas, atsiradęs dėl paviršutiniško požiūrio, neįsigilinus į jo raštus, o galbūt paprasčiausiai noras suklaidinti visuomenę, mesti tariamos kaltės šešėlį ir ant katalikų, mėginant pavaizduoti juos kruvinos žydu tragedijos Antrojo pasaulinio karo metais krikščatėviais. Faktai rodo ką kitą. Būtent katalikų dvasininkai buvo pirmieji tarp tų, kurie gelbėjo žydus karo metais. (Valstybinio Vilniaus Gaono žydu muziejaus Gelbėtojų skyriaus archyve sudarytas daugiau kaip 2300 šeimų, gelbėjusių žydus, vardinis sąrašas. Tarp gelbėtojų – 136 dvasininkai.³⁸)

Kita vertus, minėtas A. Maceinos paraginimas mums skamba aktualiai ir šiandien. Kaip priminimas, kad Lietuva, būdama ES nare, turėtų ne tik pasikliauti bendrijos gyvenimą reguliuojančių vertybių prioritetais, ginančiais individo ir tautų teises, bet ir sudaryti palankias sąlygas tautiniam tapatumui skleisti, neužmirštant atsakomybės ir už savo tautos išlikimą, jos kultūros vertybių išsaugojimą ir puoselėjimą. Tik save gerbianči tauta bus pajėgi gerbti ir kitas.

Literatūra ir nuorodos

¹ Žr.: Jefremas Maiminas. *Teorijos ir tikrovė: Buržuazinių socialinių ekonominių teorijų ir programų Lietuvoje kritika (1919–1940)*. – Vilnius: Valsitybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960.

² Ten pat.

³ Žr.: Vladas Niunka. *Socialiniai katalikybės mitai*. – Vilnius, 1965.

⁴ Kęstutis Skrupskelis. *Tariamasis jaunųjų katalikų kartos fašizmas*. // *Naujasis židinys*, 1999, balandis, Nr. 4, p. 212–227.

⁵ Žr.: Leonidas Donskis. *Tarp Karlailio ir Klaipėdos: visuomenės ir kultūros kritikos etiudai*. – Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 1997.

⁶ Petras Butkus. *Antanas Maceina: tarp solidarizmo ir totalitarizmo*. // *Iš Lietuvos sociologijos istorijos*. – Vilnius, 1999, t. 2, p. 49.

⁷ Antanas Maceina. *Tautinis pašaukimas*. // *Židiny*, 1933, Nr. 8, p. 103.

⁸ Mečislovas Reinys. *Rasizmo problema*. – Kaunas, 1939, p. 3.

⁹ Ten pat, p. 19.

- ¹⁰ Ten pat, p. 42.
- ¹¹ Ten pat, p. 17–19.
- ¹² Fabijonas Kemešis. *Krikščioniškosios ekonomijos linkme*. – Vilnius: LKMA, 1997, p. 235–252.
- ¹³ Vincentas Liulevičius. *Lietuvių išėvija: tautai nuostolis ar pelnas?* // *Lituanistikos instituto 1981 m. suvažiavimo darbai*. – Chicago, 1981, p. 167.
- ¹⁴ Valentinas Gustainis. *Socialinis klausimas ir eugenika*. // *Naujoji Romuva*, 1937, Nr. 8, p. 176–177.
- ¹⁵ Adolfas Hitleris. *Mano kova*. // *Diena*, 1939, Nr. 30, p. 4.
- ¹⁶ Mečislovas Reinys. *Rasizmo problema*, p. 70.
- ¹⁷ Ten pat, p. 86.
- ¹⁸ Ten pat, p. 70.
- ¹⁹ Ten pat.
- ²⁰ Kęstutis Skrupskelis. *Tariamasis jaunųjų katalikų kartos fašizmas*, p. 226.
- ²¹ Antanas Maceina. *Atitautinamas ir jo būdai*. // *Židinys*, 1933, Nr. 1, p. 22.
- ²² Antanas Maceina. *Tauta ir valstybė*. // *Naujoji Romuva*, 1939, Nr. 11, p. 229.
- ²³ Ten pat, p. 229
- ²⁴ Ten pat.
- ²⁵ Adolfas Hitleris. *Mano kova*. // *Diena*, 1939, Nr. 7, p. 4.
- ²⁶ Izidorius Tamošaitis. *Fašizmas*. // *Vairas*, 1933, Nr. 4, p. 441.
- ²⁷ Ten pat, p. 442.
- ²⁸ Antanas Banevičius. *Musolinis – fašizmo krikštėvis*. – Kaunas, 1998, p. 71.
- ²⁹ Antanas Maceina. *Individas, asmuo ir valstybė*. // *Naujoji Romuva*, 1936, Nr. 12, p. 268.
- ³⁰ Ten pat.
- ³¹ Antanas Maceina. *Tauta ir valstybė*. // *Naujoji Romuva*, 1939, Nr. 11, p. 229.
- ³² Ten pat.
- ³³ Kęstutis Skrupskelis. *Tariamasis jaunųjų katalikų kartos fašizmas*, p. 219.
- ³⁴ Antanas Maceina. *Tauta ir valstybė*, p. 229.
- ³⁵ Ten pat, p. 230.
- ³⁶ Ten pat.
- ³⁷ Ten pat.
- ³⁸ Viktorija Sakaitė. *Lietuvos kunigai – žydų gelbėtojai*. // *LKMA Metraštis*. – Vilnius, 1999, t. 14, p. 225–235.